

UOT: 821.512.162(091)

Aytən Rüstəmzadə *

İSMAYIL ŞIXLININ “AYRILAN YOLLAR” ROMANINDA PSIXOLOGİZM

Xülasə

Məqalədə görkəmli Azərbaycan yazıçısı, nəsr ustası İsmayıl Şıxlının “Ayrılan yollar” romanında psixologizm problemi araşdırılır.

Müəllif romanda psixoloji məqamları vurğulayır, yazıçının obrazların daxili aləmini açmaq məharətindən danışıq. Məqalədə romanın aktuallığı, yazıçının toxunduğu problemlər vurğulanır. Əsərin gənc nəslin tərbiyəsində rolu qeyd olunur. “Ayrılan yollar” romanının Azərbaycan nəsrində özünəməxsus yer tutması qeyd olunur.

Açar sözlər: İsmayıl Şıxlı, roman, psixologizm, obraz, konflikt

PSYCHOLOGISM IN THE NOVEL “DIVIDED WAYS” BY ISMAIL SHIKHLI

Summary

In the article is discussed the problem of artistic psychologism in the novel “Divided Ways” by the famous Azerbaijani writer Ismail Shikhly. Author emphasizes the psychological moments in the novel, as well as the writer’s ability to reveal the inner world of heroes. The article talks about the relevance of the novel, and the problems raised by the writer. The important role of the novels by Ismail Shikhly in the education of the youth is also emphasized. The novel “Divided Ways” takes its rightful place in Azerbaijani literature.

Key words: Ismail Shikhly, novel, psychologism, character, conflict

ПСИХОЛОГИЗМ В РОМАНЕ ИСМАИЛА ШИХЛЫ «ПУТИ РАСХОДЯТСЯ»

Резюме

В статье анализируется проблема художественного психологизма в романе видного азербайджанского прозаика Исмаила Шихлы «Пути расходятся». Автор подчеркивает психологические моменты в романе, также мастерство писателя, его умение раскрывать внутренний мир героев. В статье говорится об актуальности романа, о проблемах общества, затронутых писателем. Также подчеркивается важная роль произведений Исмаила Шихлы в воспитании нового поколения. Роман «Пути расходятся» занимает достойное место в азербайджанской прозе.

Ключевые слова: Исмаил Шихлы, роман, психологизм, образ, конфликт

Giriş. XX əsr Azərbaycan nəsrinin ən görkəmli nümayəndələrindən olan İsmayıl Şıxlı az yazan, ancaq yaxşı yazan yazıçılardanıdır. İsmayıl Şıxlının qələminə məxsus olan hər bir əsər oxucular tərəfindən hər zaman böyük maraqla, rəğbətlə qarşılanmışdır.

Bu sevilən əsərlərdən biri də ədibin 1955-ci ildə işıq üzünə görə “Ayrılan yollar” romanıdır. Əsər ədəbi ictimaiyyət tərəfindən də çox yaxşı qarşılanmışdır.

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: ayten_rustamzade@mail.ru

“Ayrılan yollar” artıq gözəl hekayə ustası kimi tanınan İ.Şıxlının çoxplanlı roman yazmağa qadir bir yazıçı olduğunu göstərdi. Ədəbi təcrübəsinə arxalanan yazıçı, hər zaman həyat həqiqətinə sadıq qalmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Ayrılan yollar” romanında uydurma əhvalatlar, süni vəziyyət yoxdur, mövzu ədibin yaxşı bildiyi, gördüyü həyatdan götürülmüşdür. Əsərdə hər şey təbii əks olunmuşdur. Romanın əsasında da zəngin həyat materialı dayanır. Ancaq bununla bərabər, roman heç də tez və asan yazılmamışdır. Müəllif bu əsəri yaradıcılıq əzabları keçirərək, gördüklərini və duyduqlarını dərinlən yaşayaraq qələmə almışdır.

“Ayrılan yollar” 1941-1945-ci il müharibəsindən sonra Azərbaycanda gedən dirçəlişdən bəhs edir.

O dövrün gəncləri quruculuq işlərində fəal iştirak etməyə can atırdı. Həyatda İmran, Zeynəb, Nərgiz kimi gənclər az deyildi.

Müəllif göstərir ki, hər sahədə aparıcı qüvvə sayılan potensial imkanlı insan nə üçün çalışdığını, hansı məqsəd və ideal naminə mübarizə apardığını bilməlidir, kortəbii addım, düşünülməmiş hərəkət, sadəcə ümumi axına qoşulmaq cəhdi nailiyyətə yol açma bilməz. Bunu anlamayan kolxoz sədri Qurban Kosaoğlu və onun tərəfkeşləri ilə mütərəqqi fikirli gənclər arasında konflikt buna görə yaranır.

Bədii yaradıcılıqda konflikt müəyyən həyati səbəblər, ideoloji-məfkurəvi faktorlar, sosial-mənəvi amillər, üslub-janr xüsusiyyətləri ilə şərtlənir və cürbəcür formalarda təzahür tapır. Dövrün aparıcı ruhu, vəziyyət və şəraitin real məzmunu, hərəkət və hadisələrin inkişaf məntiqi burada çox mühüm rol oynayır. Dərin psixoloji səpkidə, insanın daxili-mənəvi varlığında da böyük ictimai-tərbiyəvi əhəmiyyətli konfliktlər baş verir. Bu baxımdan “Ayrılan yollar” romanı da maraqlı doğurur. O dövrün nəsr əsərlərində güclənən həyat konfliktlərini cəsarətlə açıb göstərmək meyli “Ayrılan yollar” romanında daha güclüdür. Vaxtilə professor Pənah Xəlilov haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, bu əsərin konfliktləri bir-birinə zidd əqidələr, arzular konfliktidir. Bu konflikt ciddi əkslikləri üzə çıxarır. İ.Şıxlı yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən akademik Bəkir Nəbiyev də bu cəhəti xüsusi vurğulamışdır. O demişdir ki, bu mübarizə hər şeydən əvvəl əqidələr, mənəviyyatlar arasında gedən mübarizədir, böyük ideallarla idealsızlıq, vətəndaş pafosu ilə kiçik ehtiraslar arasında gedən mübarizədir. Həqiqətən də, İ.Şıxlı öz dövrünə görə cəsarətli addım ataraq mənəviyyatda, həyatda və cəmiyyətdə mövcud olan bir çox nöqsanları özünəməxsus tərzdə açıqlamış, mənfi xarakterlərini yaratdığı kolxoz sədri, briqadir, prokuror obrazlarının simasında əks etdirməyə nail olmuşdur.

Ali təhsil alıb ata-baba yurduna qayıdan İmran həm övladlıq borcunu, həm də vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməlidir. Bir mütəxəssis kimi İmranı dogma kəndinin yeniləşməsi, inkişafı çox ciddi düşündürür.

İnamla irəliyə doğru hərəkət etmək istədiyi halda, ciddi maneələrlə, ilk növbədə, mühafizəkar rəhbər olan saxtakar və hiyləgər Qurban Kosaoğlu ilə üzləşməli olur. Onlar sanki əks qütblərdən çıxış edir. Mövqə, hərəkət və münasibətlər birdən-birə kəskinləşir. Açıq şəkildə toqquşma və dərin ziddiyyət birdən-birə yaranmır. Hadisələr gerçək mahiyyətində və təbii süjet axarında tədricən inkişaf edir. Əsərin başlanğıcında Kosaoğlu ilə Kazımın İmran haqqında söhbətindən oxucuya aydın olur ki, hamıya “yuxarıdan baxan”, hər şeyə istehza edən iki naqis təbiətli şəxs həmişə İmrana maneçilik törədəcək. İmranın gözlənilmədən təyinat alıb kəndə gəlməsi Kosaoğlunu qəzəbləndirir. Kosaoğlunun oxumuş adamlardan xoşu gəlmir, çünki onlarla söhbət edərkən özünün çox şeyləri bilmədiyini hiss edir. Buna görə də o, İmranın kənddə qalmasını istəmir. Müəllif onların ilk görüşünü təsvir edərkən onların baxışmasını da xüsusi vurğulayır: “İmran qaşlarını düynləyib gözlərini sədrə zillədi. Onun iti və kəskin baxışları Kosaoğlunun nəzərlərilə qarşılaşdı. Onlar bir-birini sinayırmış kimi, xeyli beləcə dayandılar. İmran sanki onun qəlbindən nələr keçdiyini gözlərindən oxumaq istəyirdi. Kosaoğlu onun kəskin baxışlarına tab gətirə bilməyəcəyini hiss etdisə də, özünü sındırmaq istəmədi. Kişiyə elə gəldi ki, İmranın baxışları onu nizə kimi deşib o üzə keçir. Hətta o, bir az özünü itirən kimi oldu. Kosaoğlu hələ bu cür kəskin və sərrast baxış görməmişdi” [1, s.30].

Baxışlarla onlar bir-birini sanki yoxlayıb öyrənir, sınağa çəkir, mühakimə və ittiham edir. Baxışlar zahirdən daxilə, daxildən də zahirə real keçid imkanları yaradır. Əlbəttə, Kosaoğlunun daxili düşüncələri, uşaqlıqdan tanıdığı İmrana münasibəti, ondan hansı səbəbə görə çəkinməsi ilə bağlı bu həyati detal və təfərrüat obrazı nə zahiri görkəm, nə də daxili aləm baxımından hələ tam açıqlaya bilməz, geniş və təqdim edə bilməz, ancaq oxucunun diqqətini həmin səmtə yönəldir, tədricən yerinə yetiriləcək yaradıcılıq vəzifəsinə böyük kömək və vasitədir. İlk təsəvvür oymaq düzgün istiqamət seçməkdə uğurlu başlanğıc xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Oxucu ilk tanışlıqdan anlayır ki, “himayəçi olmaq”, “böyüklük etmək”, “əl tutmaq” kimi işlərlə asılılıq vəziyyəti və şəraiti yaratmaq Kosaoğlu xarakterində mühüm amillərdəndir. Bəzi adamların imtiyaz əldə etdikdən, vəzifə başına keçdikdən sonra “havalanması”, “yolunu azması” ilə əlaqədar Nəsimi kişinin müşahidə və qənaətləri, məlum həqiqətlər olsa da, oxucuda maraq doğurur. Ümumi vəziyyət və konkret söhbətlər göstərir ki, xeyirxah əməllərdən uzaq düşmüş Kosaoğlu da artıq o qəbildən olan adamlar, yenə “yolunu azmışlar” cərgəsindədir. İşə, vəzifəyə, insanlara münasibətdəki fərqi getdikcə ziddiyyət, ixtilaf və münaqişə şəklində dərinləşməsinə real zəmin hazırlanır. İkilikdə və üçlükdə aparılan danışıqlar, izah və şərhlər yaxşı qarşılanmadığı üçün məsələ axırda kollektivin iştirakı ilə ümumi müzakirəyə çıxarılır. İşin böyüməməsi, yuxarılara gedib çatmaması üçün Kosaoğlu başqa tədbirə də əl atır – İmranı evinə qonaq çağırır, onunla açıq söhbət etmək və “dil tapmaq” qərarına gəlir. Bu vasitə romanda konkret təsvir-təqdim özünəməxsusluğuna malik olduğu üçün, mətləb və obrazları səciyyələndirməyə kömək edir.

Mütərəqqi gənclərin tənqid və iradları, istək və tələbləri lovğa, özündən çox razı olan, ətrafı ilə hesablaşmağı xoşlamayan sədri razı sala bilməzdi. Kosaoğlunun bədbəxtliyi xudpəsəndlik xəstəliyinə tutularaq reallığı görməməsi, daha doğrusu, görmək, dərk etmək və qəbul etmək istəməməsidir. Onun iş üsulu və düşüncə tərzini başqa cürdür. O, bəzən açıqdan-açığa, bəzən də gizli şəkildə hamını aldatmaq, başqasının əməyini istismar etməklə məşğul olur. Əslində o, mənəviyyəti ləkəli, az savadlı, heç bir mütaliəsi olmayan bir şəxsdir. Buna görə də o, bir çox əməllər törədir, hər dəfə də özünü haqlı hesab edir. Kazım və Musa kimi adamlar da ona arxalanır, bəd əməllər törətməkdən çəkinmirlər.

Əsərdə qadın surətlərinə də geniş yer verilmişdir. Bir-birinin təkrarı olmayan fərqli xarakterlər, fərqli psixologiyaya malik olan qadın obrazları romanda mühüm yer tutur.

Zeynəb, Nərgiz, Tükəzban, Sayalı, Şahnaz surətləri olduqca canlı və inandırıcıdır. Müəllif böyük bir məharətlə bu surətlərin daxili aləmini açır göstərmişdir.

Nərgiz surəti oxucular tərəfindən sevilən, rəğbətə qarşılanan surətlərdəndir. Xarakter etibarlı ilə Nərgiz və İmran surətləri bir-birinə çox yaxındır. Pedaqoji təhsil alan Nərgiz vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməyi vacib bilir, ona görə də təyinatla kəndə gəlir və kənd məktəbində müəllim kimi fəaliyyət göstərir, vicdanla işləyir, kənd camaatına qaynayır-qarışır. Nərgizin atası vəzifəli şəxs olduğundan, Nərgizi Bakıda istənilən yerdə işə düzəldə bilərdi. Valideynlər qızlarının təyinatla kəndə getməsinə qətiyyətlə razı deyildilər. Ancaq Nərgiz qərarından dönmür. Müəyyən qədər vaxt keçdikdən sonra Tükəzban xala və Nəsimi dayının onların evinə elçi gəlməsi Nərgizin valideynləri üçün həm gözlənilməz olur, həm də onları qəzəbləndirir. Nərgizin atası bu yeniliyi çox pis qarşılayır, hətta qonaqları möhkəm pərt edir. Valideynlərinin Nərgizə möhkəm acığı tutur.

İmran və Tükəzban xala artıq Nərgizi itirdiklərini düşünürlər. Bu işə Zeynəb də təəssüf edir. Hamı Nərgizin öz valideynlərinə qarşı çıxma bilməyəcəyini, onlara tabe olacağını düşünür. Ancaq əsərin sonunda anasını itirən, tək qalan, kəndə içində olan İmran bir gün yuxudan ayılında Nərgizi evində görür. Nərgiz surəti oxucunun nəzərində bir daha yüksəlir. Aydındır ki, bu addımı atmaq, valideynlərə qarşı çıxaraq İmranı seçmək, kəndə qayıtmaq asanlıqla başa gəlməmişdir. Nərgizin və İmranın məhəbbəti hər şeyə qalib gəlir.

Bir qədər də Sayalı surətinin üzərində dayanmaq lazımdır. Sayalının psixoloji durumu, üzüntüləri göz qarşısındadır. Sayalı Kosaoğlunun hərəkətlərinə nəyə görə göz yumur? Yalnız dəbdəbəli, təmtəraqlı həyat sürmək xatirinəmi? Sayalı müharibə zamanı Kosaoğlunun özü-özünü yara-

layaraq, hamını aldadaraq ordudan tərxis olunduğunu anlamışdı, ancaq bu sirri gizli saxlamalı olmuşdu. Sayalı birinci ərindən necə bir biabırçılıq üstündə ayrıldığını xatırlayır. Həbs edilən ərinin kəndin içərisi ilə hər yerdən “oğru, oğru” – deyə səslənən adamların arası ilə aparıldığını, özünün isə xəcalətdən qaçıb gizləndiyini, adam arasına çıxma bilməməsini xatırlayan Sayalı belə bir rüsvayçılığı ikinci dəfə yaşamaqdan qorxur. İkinci dəfə ailə quran Sayalı Qurban Kosaoğlu ilə xoşbəxt həyat quracağına ümid edir, həmişə ailəsini qorumağa çalışır. O zaman “dezertir” damğasını qazanmaq ölümündən də pis təsir bağışlayan, dəhşətli bir hadisə idi. Şübhəsiz ki, fərariyyət böyük cinayətdir. Özünün və övladlarının sabahını düşünən Sayalı ərini qorumağa çalışır.

Oxucu həm Sayalının, həm də dayısının sayəsində harınlıq edən, düz yoldan çıxan, yelbeyinlik edən Şahnazın halına acıyır, ancaq onlara bəraət qazandırmır. Qeyd etməliyik ki, qadın surətlərində milli psixologiyamız da güclüdür. Məsələn, Tükəzban xala – Zeynəb münasibətlərində biz nəyi hiss edirik?

Tükəzban xala Zeynəbin anasının yaxın rəfiqəsidir. Erkən yaşından ata-anasını itirmiş Zeynəbin Tükəzban xala öz qızı kimi qayğısına qalmış, onu tək qoymamışdır. Tükəzban xala yangın vaxtı aldığı xəsarətdən xəstəxanada dünyasını dəyişəndə də İmranı məhz Zeynəbə tapşırır, “Zeynəb, bala, İmranın heç kimi yoxdur, ona ana-bacı ol”, [1, s.232] – deyir. Ancaq bununla belə onların arasında müəyyən bir pərdə, böyük-kiçik münasibəti var. Bəzi şeyləri o, heç vaxt Zeynəbə danışmağı lazım bilmir.

Nəsib dayı vaxtilə gəncliyində Zeynəbin anasını sevirdi. Nəsib təhsil almağa gedəndə “məni bir il gözlə” demişdi. Ancaq qızı başqasına verirlər. Nəsib qayıdanda onu başqasının evində görür və kənddə qala bilmir. Baş götürüb uzaqlara gedir. Heç vaxt ailə qurmayan Nəsib yaşa dolan vaxt kəndə qayıdır. O, kənddə hörmət qazanmış ağsaqqallardan biridir. Nəsib dayı Zeynəbə bir doğma adam kimi yanaşır, qayğısına qalır. Zeynəbin bir problemi olanda ona qayğı göstərir, həmişə kömək etməyə çalışır. Ancaq o əhvalatı heç vaxt Zeynəbə danışmır. Gördüyümüz kimi, hər zaman abır-həya gözlənilir. Tükəzban xala da heç vaxt Zeynəbə bu əhvalatı danışmır. Ancaq bir kəlmə ilə deyir ki, “qızım, Nəsib dayıya həmişə hörmətlə yanaş, ona bir ata kimi hörmət elə!” [1, s.139] Zeynəb surəti oxucuda dərin rəğbət hissi yaradır, oxucu Zeynəbin tezliklə xoşbəxt olacağına əmin olur.

Nəticə. “Ayrılan yollar” romanı həmin dövrdə yaranan nəsrin yeniləşmə meylini, bədii düşüncənin müasirliyə, həyat həqiqəti və psixoloji dərinliyə doğru hərəkətini müəyyən hədudlarda əks etdirən bədii nümunələrdən sayılır. Bu roman bu gün də aktuallığını itirmir. Bədii nəsrimizdə öz yeri olan, tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. İ.Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.